

Az eltűnt idő nyomában

EGY FEJEZET RADNÓTI PROUST-ÉLMÉNYÉBŐL

1.

A PROUSTI VILÁG ÉLETREHÍVÁSA

*Jaj szőke gyerekkor, de messzire szálltál!
ó, hóhajú vénység, téged sem érlek el!
a költő bokáig csúszós vérben áll már
s minden énekében utolsót énekel.*

(Tegnap és ma; 1936)

Radnóti Miklós az első ösztönzéseket az eltűnt időben megteendő utazásokra feltehetően Kaffka Margittól kapta, akinek művészetét, — doktori disszertációja a bizonyosság rá —, mélyen ismerte már a harmincas évek elején.¹ Ugyanakkor éppen e munkájából tudjuk, hogy akkori nézete szerint Kaffka művészeté elszigetelt jelenség, amely — úgy mond — nem hat és nem is hathat soha. Véleményét 1938-ban módosította.² Ekkorra azonban már érlelődik benne egy olyan emlékező széppróza kialakítása, amely nem nélkülözi a *Színek és évek* írójának módszerét. És erre az időre már biztosak lehetünk a legfőbb hatás meglétében. 1937-ben olvasmányairól szóló vallomásában írja: — „túl a forma problematikáján, szerep jutott a világkép kialakulásában is Proust *A la recherche du temps perdu*-jének, pedig kötetei sorát máig sem olvastam végig.”³

*

„Halálra érett” költő sorait idéztük fentebb. „Jaj szőke gyerekkor, de messzire szálltál! / ó, hóhajú vénység, téged sem érlek el!” Midőn a költő a *fizikai idő* távlatok nélküli végességét felismeri, szükségessé válik művészetébe beléptetni ama másik időt, a bergsoni tartamot, amelynek művészetbe átültetője Proust volt mindenekelőtt a világirodalomban.⁴ Proust nem leír, hanem felidéz, nem gyönyörködött, hanem kutat, emlékei révén a leglényegesebb valóságot. Így jut el az Idő érzetéhez, hogy az emlék extázisával felszabaduljon alóla — írja Gyergyai Albert.⁵ Radnóti az *Ikrek hava* előtt három évvel, *elvben* még idegennek érezhetett egy ilyenféle esztétikát. 1936-ban jelent meg Bálint György könyve, *Az idő rabságában*. A költő elismerő méltatást ír a műről. Cikkének lényege, hogy a hős az, aki nem emigrál az időből, hanem a korban él, az idő rabságában.⁶ E maga szabta követelménynek nagyon is eleget tett Radnóti. A szörnyű kor állandó számbavétele váltotta ki a pokoli helycserét, az anya- és testvérgyilkosság komplexusát felváltó új borzalmat, amely — sorsa a bizonyosság rá —, nem is fikció immár: a halálraitélttség tudatát.⁷ És az így védtelenné vált lélek mégis megkísérli a védekezést. A fizikai időtől — beláthattuk — nem várhat immár semmit. Az ifjúság messzi, az öregség elérhetetlen, a halál pedig a közelben.

*És már tudom, halálra érek én is,
emelt s leejt a hullámzó idő;
rab voltam és magányom lassan
növekszik, mint a hold karéja nő.*

(Negyedik ecloga, 1943)

*

Az Ikrek hava megírásával megvalósul az első bergsoni—prousti utazás az eltűnt idő nyomában. Radnóti maga — naplója tanúsága szerint — az idő tragikus játékát a jelenidejű múltat tekintette műve legfőbb sajátosságának, és fájtn neki, hogy a kritika éppen ezt nem vette észre.⁸

Ellentmondónak hathat a lélek azilumkeresése a szomorú gyerekkor eltűnt világában. Vas István jól érzi ennek feloldását: „Radnóti Miklós idilli költő, de gyermekkorra nem volt az. Mégis idillt varázsol.”⁹ Proust hatása pedig Radnóti művében több tekintetben tettenérhető.

Legcsorbíthatatlanabbul az emlékezés motivációja jelzi ezt. Proust írja, hogy a szándékos emlékezetnek, az értelem emlékezetének értesülései semmit sem őriznek meg a múltból. A múlt „valami kézzelfogható tárgyban van elrejtve, (ennek a kézzelfogható tárgynak a benünk keltett benyomásába), amiről még csak sejtelmünk sincs. Pusztán a véletlenes múlik, hogy ezt a tárgyat halálunk előtt megtaláljuk-e vagy nem.”¹⁰ E motiváció, az emlékezés *fétise* Radnóti prousti iheletettségű műveiben is jelen van. De nemcsak tárgyak, (mint az *Ikrek hava* elején az égő lámpa), hanem hangok és egyéb érzetek, képzetek, sőt, ezek emlékei is megindítják az emlékezés idejét. (Borban már csak az utóbbiak lesznek az emlékezés fétiseivé, és persze — a múlt szépségeivel élesen szembeállva — a fogság ténye.) Most azonban még „csak” a lélek fogoly és szabadulni akar.

„Mostanában sokat gondolkodom Ágira, s ha rá gondolkodom, egy mondat lejtését hallok (...) Mikor a *hangot hallok*, mindig este van, és ég a lámpa. Ha a *hangot hallok*, az *asztalnál apa ül, kigombolt fakó katonakabátja mögül kiféhérlik* az ing.”¹¹ — Este, lámpa, hang az emlékezés fétisei (s a kiemelt szavak alliterálnak). És a jótékony emlékezet megpróbál irt adni az alig tízévesen átélt borzalomra is, — egy katona kivégzésének élményére. Mint a hangyaboly, úgy bolydul meg az emlékezés ideje, de a valóságon, éppen az emlékezés mélységének következtében nem lehet tartósan erőszakot elkövetni. „Ági találta ki az egészet, délután se volt még, s ez nem vacsora most, csak ebéd. A délután megrendített és épp ezért a tudat mélységeiben lapangott immár, múlt volt, vagy múlt se volt már, álomi időtlenségben élt a többi bújkáló emlék között a mélyben, ahonnan lassan bukik majd fel apró villanásokból, ízekből, illatokból, mozdulatokból s hangokból, hangokból rakódik újra össze, véglegesen, hűen és örökre.”¹²

Az emlékezés fétisei viszik tovább a kisregény szálait. Egy francia mondat — „Nagy dolog a gyerekkor” — hallatán eszébe jut az írónak, hogy ezt francia költő barátja, Jean mondta évekkor elelőtt. Vele vacsorázott az előző nap, s utána otthon elkezdett írni a húgáról, Ágiról.¹³

A gyerekkori halálörökség és az újabb haláltudat, a halálraitelt ember pusztulástudata közötti helycserét mutatja az *Ikrek hava* legjellegzetesebb emlékezésfétise. Jean és az író között több, a gyerekkorra emlékeztető jelenség kerül szóba, s Radnóti a maga gyerekkorára emlékeztető fétiseinek sorolását imígyen zárja: „És ha valakiről azt hallok — meghalt... a halálról mindig eszembe jut...”¹⁴ S nem csak a halál lesz az emlékezés fétisévé, hanem az emlékezés idéző bármily kis mozzanat is előhívja a költő elhalt szeretteit.

*Hiába minden, ó hiába!
Meghalt apa. S meghaltak sorra mind.
De mindazok, akik csak vélem éltek,
élnek ma is nehéz szívemben és
elég egy könnyű rebbenés,
kezemre hogyha röpke lepke száll,*

*vagy ág érinti vállamat,
ők adnak jelt, akiknek teste már
meghitt mosolygás, illat vagy virág
s csak csontjaik szorongnak lenn a föld alatt.¹⁵*

A mű zárásába pedig betör a fizikai idő hozta újabb haláltudat. „Éjfél után. Apa meghalt, meghalt anya is. És *anya* távol él, távol él Ági is. És meghaltak sorra mind a többiek, s most halt meg az Amerikát járt, kötözködő, drága Eduárd. Jean is elutazott tegnapelőtt. Mozgósítási hírek keltek újra szárnyra, fölment a követségre. — Szabad a szolgálati lapját — nyújtotta két ujját a tisztviselő. Jean előkotorta. A férfi megnézte, visszaadta. — Azonnal utazik, de nem Párizsba, hanem az állomáshelyére. Jó utat — nyújtotta a kezét. Vártam az utcán, a követség előtt. Jean sápadtan jött le, s elmesélte. (...) Ma már a Maginot-ban ül. S ki tudja, él-e?”¹⁶ — Írta mindezt 1939 augusztus végén. Ez év augusztus 24-én pedig ezt jegyezte föl naplójába: „Mindenütt mozgósítás. Este 3/4 9. Gyula jön, a háború legkésőbb hétfőn kitör. Lemegyünk az utcára. A lengyelek körülzárták Danzigot. Hazajövök, írom tovább az „apa halálá”-t. 3/4 10. Beck András jön, várja a behívóját. 3/4 11. Gábor jön, holnap angol és francia ultimátum Németországnak. Éjfél. Egyedül vagyok, Fanni még délben felment az Is-tenhegyre. Gábor és András most mentek el. Nem érdekel semmi, hányingerem van a sok cigarettától! 1 óra. Mit csináljak?”¹⁷ — És egy hét múlva kitört a második világháború.

Íme a műben az átmenet a gyermekkori örökségeként rámaradt halálkomplexusból a történelem irgalmatlan szigorával felfokozott, de már évek óta meglevő halálraitélttség-tudata felé. Az utóbbi — legalábbis a művekben — kiszorítja a gyerekkorból ittmaradt árnyat. Az eltűnt időt pedig felváltja, ha lehet, még következetesebben, mint eddig, az idő idillumot csak ritkán eltűrő rabsága, hogy ama prousti idő a *János jelenései* című, az *Ikrek havával* csaknem egyidejű naplórészlete, (1939. július),¹⁸ s az Emlékeimben (1940) és a Páris (1943) után csak „Szerbia vak tetején”, az elhurcolt költő műveiben erősödjék fel újból. Az eltűnt idő bori idilluma pedig a távoli haza és a kedves emléke mellett felidézi a Proust-regény címére utaló *À la recherche...*-ben míves életét, egykori azilumát. Mert ott — mint Sötér István mondja — Radnóti szabadabb lett őreinél költészetével, „azzal, hogy boldogabb múltját jelenné tudta emelni, a benne élő tisztább és jobb világ érvényét ki tudta kényszeríteni a köréje záródó borzalom ellenében...”¹⁹

2.

ÉS VISSZATÉRNEK MIND A MÍVESEK

Fájdalmas érzések, indulatok járják át az olvasót, mikor a *À la recherche...* kapcsán a fejezet címül választott sort tartalmazó versre, a *Veresmartra* gondol. A háború brutalitásának képei (akna, sánc, drótsóvény stb.) ott is feltűnnek, de szembeszáll velük a természet, életet jelző és életet követelő képeivel. S az erdélyi Szamosveresmarton munkaszolgálatot teljesítő Radnóti hisz a természet szelíd és szép — Naplójának tanúsága szerint vergiliusi — ellenállásában. Sőt, rávetíti a természet derűjét a sokat szenvedett emberiség sorsára.

*És visszatérnek mind a mívesek,
aki takács volt, újra szőni fog
és éjjel szép fonállal álmodik,
míg fel nem keltik gyöngyos hajnalok.*

*S az asszonyok is hajladoznak újra,
lábuknál nődögél egy új világ,
hiú, mákszínruhás lánykák zajongnak
s kicsiny fiúk, kis öklelő gidák.*

*S a föld bölcs rendje visszatér, amit
ó csillagok szakállas fénye áztat;
állatok s kalászok rendje ez, nehéz
s mégis szelíd szolgálati szabályzat.*

Az *À la recherche...*-ben azonban mást látunk. A *Veresmart* palinodiáját. Szép, a *költőt* is jelentő archaikus szavával élve: a *mívesek* örökre eltávoztát, asszonyaik ráncait és emlékükkel terhes mosolyát, az egykori társak „kísértetjárását”. És mindezek nyomán a többé soha vissza nem térő mives életet, amelyet ebben a szép, hexameteres költeményben sirat el. És itt teljesebb ki versei közül legérzékletesebben az eltűnt időt idéző prousti világ.

*Régi, szelíd esték, ti is emlékké nemesedtek!
Költőkkel s fiatal feleségekkel koszorúzott
tündöklő asztal, hova csúszol a múltak iszapján?
hol van az éj, amikor még vígan szürkebarátot
ittak a fúrge barátok a szépszemű karcsú pohárból?*

*Verssorok úsztak a lámpák fénye körül, ragyogó, zöld
jelzők ringtak a metum tajtékos taraján (...)*

Impresszionisztikus kép ez. Asztal, mint később megtudjuk, a hársak alatt, (*Unter den Linden* — jegyezhetjük meg a Vogelweidét fordított, s az *Erőltetett menet*ben nemsokára a vogelweidei és a prousti nosztalgiát mintegy elegyítő Radnótira gondolva), éjjel, lámpák fényénél. Így, a ragyogó zöld jelzőkkel még fokozódva, estéli zöldben játszik a kép. Az első mondattal, a múltat idéző felkiáltással megindul az emlékezés folyama. Majd felelevenedik a mivesekkel és asszonyaikkal koszorúzott asztal idilli képe. Tündöklő lesz az emlékező előtt, amint felragyog egykori, boldog élete. Ám az idill — mint a legtöbb Radnóti-versben — itt is önmaga elmentétekénti lebomlásában éri el hatását. Az antiidill már itt megbúvik, hiszen ama régi, szelíd esték, amelyek világából a kép feltűnik, emlékké nemesedtek immár, s az asztal is, mint a fájdalom, nosztalgikus kérdés jelzi, elcsúszik „a múltak iszapján.” S emlékké nemesedik itt minden egykori szépség.

*hol van az éj, amikor még szürkebarátot
ittak a fúrge barátok a szépszemű karcsú pahárból?*

Füzérrímszerű játékosággal egy asszonáncot találunk a bor neve és a ,barátok' játszi találkozásának a fokozására. S e kép hangulata mintha Tibullus Radnóti fordította *Detestatio belligenae* a vasszerepek feltalálása előtti boldog békeidőt idéző világát sejteté.

*sosem volt háború addig,
míg kopogó fapohár járta a víg lakomán.*

A mivesek körülülte asztal hangulatvarázsa pedig mintegy áttillan a második szakaszba, imígyen:

*Verssorok úsztak a lámpák fénye körül, ragyogó, zöld
jelzők ringtak a metrum tajtékos taraján (...)*

A míveség itt már önálló életre kél, átlekésül. A verssorok kecsesen mozogtak a fényben, a ,ragyogó' pedig úgy válik a zöld jelzők minősítőjévé, hogy ama fény által megmarad eredeti jelentése is, vizionárius érzékletességében. Így némi szinesztézia is belejátszik az emlékezés impresszionisztikus varázsába. Mert impresszionisztikus káprázat ez — prousti impresszionizmus. Este, tűnőben levő, elmosódó, „a múltak iszapján” csúszó asztal, rég eltűnt emberekkel körötte, a vers végéről idevetülő hársak alatt. A szépszemű, karcsú poharakban megcsillan a szürkebarát aranyló színe. Így látjuk, hiszen lámpa világítja meg a képet, a hársakra is eshet a

fényből, hogy estéli zölddé váljanak, mint az átlelkesített és színesztéziás varázsban ragyogó, reményt sejtető, zöld jelzők, a metrum tajtékos taraján, s mindezek képszerűen, a lámpák fénye körül úszó vesszorokon, mint a fény pitvarában röpdőső éji lepkék és bogarak serege. Ilyen ama zöldvendéglő asztala. És e varázs tárgyi világának elemei *impresszionisztikus* hordozóivá, emlékezésfétiseivé lesznek a műves élet egykori boldogságának.

Egri Péter idézi Proust „regénypiramisa” második kötete, a *Bimbózó lányok árnyékában* egy részletét, ahol Elstir, az impresszionista festő hatására „Marcel az ebédőasztalon is csendéletet lát (...)” „Mióta hasonló részleteket Elstir vízfestményein is láttam, iparkodtam sorban a valóságban is megtalálni, s szerettem, mint a költészet megannyi újabb megnyilvánulását, a (...) ferdén leejtett kések abbamaradt mozdulatát az abroszon, egy szétbontott asztalkendő dagadozó kerekességét, ahova a napsugár egy sárga bársonydarabot ékel, a *félíg telt poharat, amely így jobban mutatja formái nemes öblösségét, s áttetsző és sűrített naphoz hasonló üvege mélyén egy kis sötét, de csupa fénytől szípkázó bormaradékot (...)*”²⁰ És itt, e felcsillanó, impresszionista emlékezésvilágnál a legszembeütőbb — a prousti mellett — a Kaffka Margit-i emlékező impresszionizmussal a találkozás. Kivált avval, amely a *Szűnek és éveknek* legfőbb eleme. „— istenem — hova lesznek a régi ruhák rongyai, volt énünk tevésevése, elszállt, időközi napok, jeltelen órák nyoma! Milyen jó volna mindent visszakeresni; ifjúságunk tarka perceit; szavaink dallamát, ruhánk, hajunk régi színét, s az akkori napsugárét, mely szökdekl és fényesedett rajtunk! És minden velünk történtnek elfeledett, nem is tudott okait, melyek ott rejtőznek bizon e kiveszett vagy begubózott napok szürke mélyén, a lelkünk valami titkos redője mögött.”²¹

Radnóti költészetének látott impresszionista jegyeit azonban nem tekinthetjük teljes érvényűeknek. Ő maga hangsúlyozza, hogy az impresszionizmus az elveszített kompozíció hiányát ideiglenesen áthidaló, külsődleges egység. A művész e világban magára utaltan fejleszti ki azt a technikát, amely majd alapot ad a valódi kompozíció megteremtésére. Ugyancsak diszszertációjában szól az impresszionizmus és a lélektani motiváció kapcsolatáról.²² A lélek idillje, ama Radnóti költészetében tartósan eleve lehetetlen menekülés vágya, s a pszichológizáló hajlam táplálhatta és táplálta is az impresszionisztikus felvillanásokat az álomemlékek világában. Am ellene szegül a lélekben az oly kegyetlenül betörő *valóság*, a formában pedig a *klaszszicizálódott költő* már régen föllelt, biztos kompozíciója, formai fegyelme. Így válik magasfokú művészi ellentételezéssé az *À la recherche...*-ben a hexameter klasszikus fegyelme, és a látott impresszionisztikus felvillanások játsszi világa. A valóság idillt és impresszionizmust romboló ereje pedig éppen e vers további alakulásával lesz egyértelművé.

...ragyogó zöld
jelzők ringtak a metrum tajtékos taraján és
éltek a holtak, s otthon voltak a foglyok, az eltűnt
drága barátok, verseket írtak a rég elesettek,
szívükön Ukrajna, Hispánia, Flandria földje.

Eleddig az emlékezet idilli szépségeket hozott. Most egy enjambement-nal, egy kötőszó után, — „és éltek a holtak” —, minden az ellenkezőjére vált volna? Egy nem is ellentétes, hanem kapcsolatos mondaton belül? Nem és igen. Mert a barátok, költők eltűnése valóság ugyan, megvan az idill ellentéte, ám ez úgy épül be az idillbe, hogy a költő e borzalmakkal az azokat megelőző, boldogabb időkre is utal.²³ Hisz „*éltek a holtak,*” „*otthon voltak a foglyok,*” „*verseket írtak a rég elesettek,*” még akkor, az emlékezés idilli részének tartama alatt. Kellt is, hogy éljenek, hogy otthon legyenek, hiszen a társak élete a feltétele az egész látott idillnek. Így annak a részletének is, amelyet, ha újra olvasunk, a *Tajtékos ég* két sorával egyetemben, kiteszszik, hogy az emlékezés prousti varázsa a költeményben, amaz *introverzión,*²⁴ nemcsak a múlt történéseire és ezekben rejlő hangulataira, de a művesség eszközeire és alkotásaira is kiterjed. — „ragyogó, zöld / jelzők ringtak a metrum tajtékos taraján és / éltek a holtak...” — „*Tajtékos égen ring a hold, / csodálkozom, hogy élek.*”²⁵

Az *À la recherche...* e soraitól már két múlttal kell gondolnunk. Egy régmúlttal, amelyben a társak még éltek, otthon voltak, alkottak, és egy közelebbivel, amelyhez képest ama régmúlt előidejűséget jelent, és amelyben meghaltak, eltűntek, fogságba estek a barátok. Ez a múlt egyben a jelen tragikus helyzetét is mutatja, hisz e jelen az elpusztultak, eltűntek hiányával terhes.²⁶ Most már, az idillbe beépülve felszakadhat a „requiem” az elesett, eltűnt társakért, „szívükön Ukrajna, Hispánia, Flandria földje”. Sorsuk tragikuma pedig külön hangsúlyt kap azáltal, hogy Radnóti hexameterében, a mondandót hangsúlyozandó, gyakran egybeesik a hosszú láb nyomatéka az értelmi hangsúllyal, a hangsúlyos kezdő szótaggal: „éltek al holtak | s otthon | voltak al foglyok az | eltűnt || drága ba- | rátok, | verseket | írtak al rég ele- | setek”²⁷

Költőhalál, költősors. Pályája kezdetétől erősen foglalkoztatja ez. Jól látja Bori Imre, hogy például a *Férfinapló* Farkas Lászlóról és John Love-ról írott tagjai mintegy előképei a García Lorcáról, József Attiláról és magáról írottaknak.²⁸ S e verseket — a Bori felsorolta, más költők halálára írottakkal egyetemben — végiggondolva, valóban döbbenetes képet kapunk a „korunkban úgy halnak a költők” tablójáról.²⁹ Igen, így halnak a költők:

*Voltak, akik fogukat csikorítva rohantak a tűzben,
s harcoltak csak azért, mert ellene mitse tehettek,
s míg riadozva aludt körülöttük a század a mocskos
éj fedezéke alatt, a szobájuk járt az eszükben,
mely sziget és barlang volt nekik e társadalomban.*

„mert ellene mitse tehettek...” Mert mit tehet a költő? „A versek / oly tehetetlenek ott, ahol a Mars dárdái ropognak...” — írja Vergilius, Radnóti fordította Kilencedik *eclogájában*. Költőnk azonban nem mond le az írás fegyveréről. Gondolhatunk *Negyedik eclogájára*. Halálra készül ő, akinek szabadítója immár csak a rálapátolt föld lehet. Hiszen „az írotáblák elrepedtek”. De hallja az ígét, a *Hang* ígét, amely Ézsaiás és Náhum majdani, *Nyolcadik ecloga*-beli szerepét rendeli.

*Ring a gyümölcs, lehull, ha megérik;
elnyugtat majd a mély, emléikkel teli föld.
De haragod füstje még szálljon az égig,
s az égre írj, ha minden összetört!*

Ezt tehette még a költő ekkor, 1943. március idusán. Esztendő múltával azonban már nem „csak” az írotáblák repedtek meg, hanem a valóság is, és szétesni kész.

*Mi lesz most azzal, aki még csak él,
amíg csak élhet, formában beszél
s arról, mi van, — ítélni így tanít.
S tanítana még. De minden szétesett.
Hát ül és néz. Mert semmit sem tehet.*

(Ó, régi börtönök)

Vergilius kilencedik *Eclogájához* érkezünk vissza. Tudjuk, hogy nem ez Radnóti végső válasza minden igaz költészet hamleti kérdésére, hanem a *Nyolcadik ecloga* nagy gondolata. „Próféták s költők dühe oly rokon...”

Az *À la recherche...* előbbi sorainak másik nagy kérdésfelvetése elválaszthatatlan az iméntiektől: „...a szobájuk járt az eszükben, / mely sziget és barlang volt nekik e társadalomban.” Radnóti is akarta az alkotóműhely szigetét. Mint ahogy akarta Babits, Kosztolányi, Juhász Gyula és — nemzedéktársai közül — József Attila is. Ám költői erkölcsük mégis ellentmondott a sziget azilumának. Radnótié nem különben. A harc és a műhely azilumának kettősége *Írás közben* című, 1935-ös versében a legegyértelműbb. Ám az azilum gondolatához tartozik — túl a sziget védhetetlenségének babitsi gondolatán (*Sziget és tenger* kötetének címe, s

benne verse, *A sziget nem elég magas* példázza ezt egyebek között) —, a sziget *elérhetetlenségének* érzése is a pillanatnyi létben. Bori Imre joggal lát így nosztalgiát Radnóti verse, a *Huszonkilenc év* végén egy Délsziget iránt. Itt azonban már megfogán a „költőnek nincs kora” nagy gondolata, amely egy esztendővel később a Sik Sándornak írt *Köszöntőben*, elhurcoltatása után pedig a *Nyolcadik eclogában* fog kiteljesedni, ott már a *hirdetés* elszánt igényével, a sziget iránti azilumvágy nélkül.³⁰

Ám az *À la recherche...* tanúsága szerint így is halnak a költők:

*Volt, ahová lepecsételt marhakocsikban utaztak,
dermedten s fegyvertelen álltak az aknamezőkön...*

Tudjuk, hogy „lepecsételt marhakocsikban utaztak” a munkaszolgálatosok Borba is. S nem először élt meg Radnóti ilyen utazást. *Orfeusz nyomában* című műfordítás-kötete utószavában vall erről.³¹ Ám a „dermedten s fegyvertelen álltak az aknamezőkön” kijelentése nem önműn sorsát, hanem a versben korábban említett Ukrajnát idézi. Ott s másutt is, a keleti fronton a magyar munkaszolgálatosoknak aknát kellett szedniük. Ott tűnt el Bálint György is.

*És felriadok, de a hang már
hallgat, akár odakint Ukrajna mezőin a holtak.
Eltűntél.*

(Ötödik ecloga)

És eltűntek, elvesztek a barátok.

*Az április megőrült,
vonít a fagy felett,
három barátom elment
s mindhárom elveszett.*

(Péntek)

De így is haltak a költők:

*s volt, ahová önként mentek, fegyverrel a kézben,
némán, mert tudták, az a harc, az az ő ügyük ott lenn, —
s most a szabadság anyaga őrzi nagy álmuk az éjben*

A spanyol polgárháború az ő ügye is volt. Igaz, első együttérző versében, az *Elégiában*, (1936), a háború hírei hallatán a borzalom előli azilumkeresés is hangot kap. Ám amíg tartott „az a harc (...) ott lenn”, addig nagy ereje volt az „újszülött hitek”-nek költészetében. Tudta, hogy a távolság nem jelenthet szigetet. „Mindig gyilkolnak valahol (...) / (...) s vigaszul / hiába mondd, messzi az! / Sanghai, vagy Guernica / szívemhez éppen oly közel, / mint rettegő kezéd, / vagy arra fenn a Jupiter!” (*Aludj*). Ugyanebben az évben, 1937-ben írja az „újszülött rémek s hitek” nagy versét, a *Hispania, Hispaniá...*-t. Íme az „újszülött rémek”:

*Ó suhogó, feketeszárnyú háború,
szomszédból szálló rémület!
nem vetnek már, nem is aratnak
és nincsen ott többé szüret.*

Egy esztendővel később pedig lefordítja Tibullus versét, a *Detestatio bellit*.

*Nincs szüret ott lenn, nincs aratás, de a cerberus őrt áll,
és a ronda hajós szállít a Styx közepén;
perzselt hajjal, dúlt arccal seregek tolakodnak,
míg a sötét parton már halovány tömeg áll.*

Az ember humanizálta világ így embertelenedik el — az általunk kiemelt sorok tanúsága szerint — és lesz alvilágivá.

És az „újszülött hitek”?

*De jönnek új hadak, ha kell, a semmiből,
akár a vad forgószelek
sebzett földekről és a bányák
mélyéről induló sereg.*

*Népek kiáltják sorsodat, szabadság!
ma délután is érted szállt az ének;
nehéz szavakkal harcod énekeltek
az ázottarcú párizsi szegények.*

De a polgárháború idején legélesebben hasít belé — mint Bori Imre mondja — a legdöbbenetesebb, immár az ő sorsára mutató esemény.

*Mert szeretett Hispánia
s versed mondták a szeretők, —
mikor jöttek, mást mit is tehettek,
költő voltál, — megöltek őt.
Harcát a nép most nélkülöd víjja,
hej, Federico García!*

(Federico García Lorca)³²

A gyilkosság oka hasonló ahhoz, amit A „*Meredek út*” egy példányára soraiban magáról ír. És ez visszhangzik az *Első eclogában* is. A pásztor a *Nyolcadik ecloga* sorait előlegező freskót fest a polgárháború borzalmairól, majd megkérdezi a költőt: „Azt hiszem ismerted Federicot, elmenekült, mondd?” A költő válasza pedig a három daktilust követő három spondeussal is érzékelteti a tragédia megföllebbezhetetlen tényét: „Nem menekült. Két éve megölték már Granadában.” Az eltűnt, elpusztult költőnek nyoma alig marad. És nem menekülhet.

*Nem menekült. Meghalt. Igaz is, hova futhat a költő?
Nem menekült el a drága Attila se, csak nemet intett
folyton e rendre, de mondd, ki siratja, hogy így belepusztult?*

Az *Á la recherche...*-ben folytatná még a barátok, a műves társak pusztulásának leírását, (akiknek most a — Victor Hugo általa fordított *Stellájából* a *Száll a tavasz...*-ba, majd ide költözött — „szabadság angyala őrzi nagy álmuk az éjben”). Ám nem tudja. „S volt ahová... mindegy.” Szakadást látunk, mint a Bálint György emlékének szentelt *Ötödik ecloga* végén: „Mégsem tudok írni ma rólad.” Majd feltárulkoznak a pusztulás következményei. Az első, Radnóti örök kísértete, a töredékben maradt életmű. „Hova tűntek a bölcs borozások? / Szálltak a gyors behívók, szaporodtak a verstörödékek...” Majd néhány sorral alább az élőknek is „torzóik aránya kibomlik...” Sokszor kísértett már benne e gondolat, amely elválaszt-hatatlan az Arany János-i *Mindvégigtől*, a végsőkig kitartó alkotástól, költői helytállástól, és Radnóti költői alkata, sorsa mellett forrását is célszerűnek látszik a *Mindvégig* forrásvidékénél keresni.³³

*Gondolatom szappanbuboréki
Csillogók, mint odafenn az égi:
De töredék mindkettőnek útja —
Mind szétpattan, mielőtt megfutja.*

(Arany: Meddő órán)

Radnóti pedig így ír 1938-ban:

*Barátaim, ha rövid a papír,
az ember akkor apró verset ír;
higgyétek el, a rövid is elég,
meghalok, s úgyminden töredék.*

(Hajnaltól éjfélig: Röviden)

Vagy az *Első eclogában* az „észrevétlenül” meggyilkolt Lorcáról szólva: „S jó, ha a szél a parázst kotorászva / tört sorokat lel a máglya helyén s megjegyzi magának. / Ennyi marad meg a kíváncsi utódnak a műből.” S ehhez a *Huszonkilenc év* tragikus jóslata: „(...) vagy tán a máglyatűznek / hiányzik majd a költeményed, / ha többé semmit már nem írsz, / mert mi verssé lenne, füttybe téved?”³⁴ A töredékben maradó életmű miatti fájdalom tör fel fegyvelmezett, Berzsenyi világát idéző, alkaioszi strófákban írt versében, a *Nyugtalan órán* soraiban is: „ki kéri tőled számon az életed, / s e költeményt, hogy töredék maradt?” Vagy József Attila *Hát-rahagyott verseihez* írott jegyzetében: „A gazdag után vagyton marad. A költő után versek és töredékek.”³⁵ S erről olvashattunk a *Harmadik eclogában* is.

*Pásztori múzsa segíts! Úgy halnak e korban a költők...
csak ráncoklik az ég, nem jelzi halom porainkat,
sem nemesívű szép görög urna nem őrzi de egy-két
versünk hogyha marad...*

A pusztulás következményeinek pedig az *À la recherche...*-ben még távolról sincs vége.

*és szaporodtak a ráncok a szépmosolyú fiatal nők
ajka körül s szeme alján; elnehezedtek a tündér-
léptű leányok a háború hallgatag éveiben.*

A költő már húszévesen így írt:

*Megtörünk mi is, asszonyainknak
tükrös szeme alatt feketébb lesz az
árnyék s csókukból ráncokká válik a tél.*

(Naptestű szüzek, pásztorok és nyájak)

Sőtér István, aki Radnóti klasszicizmusának két, egy korai, tökéletlenebb, inkább törekvésjellegű, és egy kései, tökéletes szakaszát különbözteti meg, e kései klasszicizmusról megállapítja: benne az antik forma éppúgy megtalálható, mint — az általa kedvvel fordított — Apollinaire hatása.³⁶ És e klasszikus formájú versben is ott vibrál Apollinaire érzésvilága. A *megsebzett galamb és a szökökút* című, Radnóti fordította képversében így ír a lányokról: „látom megkínzott arcotok / Csodás virágzó szátok (...) / hol vagytok / ó jaj / ifjú lányok”. Az eltűnt barátok pedig „Mindannyian holtak talán / Emlékkel telt meg im a lelkem (...) / Harcolni mentek ők minden hiába s most fönn csatáznak északon”. S éppúgy ott érezzük az *À la recherche...*-ben a szintén Radnóti fordította *Egy szép vörösseszőkéhez* néhány sorának érzelmi-hangulati rokonságát: „Fejsebet kapott meglékelték míg kloroformtól részegen aludt / S a szörnyű küzdelemben elvesztette legjobb társait”.

Érdemes összefüggően is megtekinteni versünk ötödik és hatodik szakaszát, amelyekben az általunk kiemelt hangok alliteráló verszenéje is hangsúlyozza a mondandót:

S volt ahová... mindegy. Hova tűntek a bölcs borozások?
szálltak a gyors behívók, szaporodtak a verstöredékek,
és szaporodtak a ráncok a szépmosolyú fiatal nők
ajka körül s szeme alján; elnehezedtek a tündér-
léptű leányok a háború hallgatag éveiben.

*Hol van az éj, az a kocsmá, a hársak alatt az az asztal?
és akik élnek még, hol vannak a harcra tiportak?
hangjuk hallja szívem, kezem őrzi kezük szorítását,
művük idézgetem és torzóik aránya kibomlik,
s mérem (néma fogoly) jajjal teli Szerbia ormán.*

Verstöredékek, elgyötört asszonyok, meghalt és halálra szánt, torzókat hagyó költőtársak. Ami idilli volt a vers elején, mindez ellentétébe csap át. És a költő? Hisz ő is ott volt ama tündöklő asztalnál, részese volt annak az életnek, az emlékek az ő emlékei. Mégis, önmaga közvetlen szerepeltetése nélkül mondott el eddig minden jót s rosszat. Most, íme elénk lép, mint társai torzóit mérő fogoly. Itt tárul fel először a műben a versíróhelyzet, a fogság, és a motíváció, a műves életből maradt torzók számbavétele. Innen értjük meg a nosztalgiát egykori élete és életük iránt. Hiszen a műves élet és az azon ejtett szörnyű sebek leírása e vers mondandója. Így lesz a műnek az idő nemcsak módszere, hanem témája is, akár — Réz Pál szavai szerint — Proust főművében.³⁷ Am a versíróhelyzet feltárásával a költő visszalép az emlékezés idejéből az objektív időbe. S ez hasonló következménnyel jár, mint az *Ikrek hava* háborús fenyegetettséget jelző befejezése. Egri Péter találóan állapítja meg: mikor Proust regényében Marcel visszatér az objektív időbe, a Romboló Idő Álarcosbálján a Halál Bábjátékának groteszk figurái között találja magát. „Rég nem látott ismerősei az egyetemes pusztulás riasztó maskarájában lépnek el előtte. Az egykori, elhalt ismerősök eltűnő emléke éppúgy az idő megállíthatatlan, szívós, kártevő munkájára emlékeztet, mint a még életben levők öntudatlan, de feltartóztathatatlan agóniája.”³⁸ Am versünkben — fiatal, tiszta emberek pusztulásáról lévén szó — ez még tragikusabb. Az utolsó előtti versszakban, ahol a költő az objektív időbe lép, látjuk az élők agóniáját, („harcra tiportak”), a korábban még élökként is bemutatott, elpusztult barátok pedig az utolsó szakaszban már halottként szerepelnek. És valóban *szerepelnek*. Itt a költőnek mindenekelőtt le kell mondania az emlék-idill újbóli valósággá válásáról. Mert *nem ismétlődhetik meg immár az a múlt, amelynek szereplői meghaltak*.

*Hol van az éj? az az éj már vissza se jő soha többé,
mert ami volt, annak más távlatot ad a halál már. —*

A megismételhetetlenség távlattalan távlatát. És a távlat? A holtak emlékének csendes kísértetjárása.

*Ülnek az asztalnál, megbújnak a nők mosolyában,
és beleisznak majd poharunkba, kik eltemetetlen
távoli erdőkben s idegen legelőkön átusznak.*

A halottak felidézése, emlékük csendes kísértése nem ritkaság Radnóti műveiben. Az *Ikrek havában* is láthattuk ezt. Bori Imre figyelmeztet e jelenségre, már az *Újhold* versei kapcsán. (*És kegyetlen*)³⁹ S bizonyosság erre kilencsoros, megrázó erejű költeménye, a *Béke, borzalom* is.

*Mikor kiléptem a kapun, tíz óra volt,
fénylő keréken pék suhant el és énekelt,
gép dongott fenn, a nap süttött, tíz óra volt,
halott néném jutott eszembe s már repült
felettem mind, akit szerettem és nem él,
sötétben szállt egész seregnyi néma holt
s egy árnyék dőlt le hirtelen a házfalon.
Csend lett, a délelőtt megállt, tíz óra volt,
az uccán béke lengett s valami borzalom.*

A vers dátuma 1938. Az *Első ecloga* esztendeje. Egy évvel korábban írja Párizsban a *Hispania, Hispaniát*, és feltételezésünk szerint ugyanott a *Federico García Lorcát*. Akinek versei kö-

zül többet — így a Torreádorsiratót is — tudjuk, hogy ekkor ismeri meg. A szellemjárás pedig már az *Ikrek hava* felé mutat. Így a „tíz óra volt” háromszori ismétlődése, ilyen előzmények után, és e szövegkörnyezetben egy hatásra enged következtetni. García Lorca *Torreádorsiratójára*. Radnóti itteni, időbeli pontosítása hívja e sorokat: „Délután volt és öt óra. / Pontosan délután öt óra volt. / A fehér lepedőt egy gyermek hozta / délután öt órákor. / A mésszel teli háncskosár már ott állt / délután öt órákor.” / És minden más csak halál halál volt már / délután öt órákor.” E Radnóti-sor pedig — „Csend lett, a délelőtt megállt, tíz óra volt...” — még e sorokat is hívja: „Jaj, milyen szörnyű délután öt óra! / Délután öt óra volt minden órán!”⁴⁰

Ami az *À la recherche...* befejezését illeti, látnunk kell, éppen e csendes kísértetjárásból, hogy a költőt itt még önmagát a társait meggyászoló, túlélők között véli. „és beleiszznak majd poharunkba, kik eltemetetlen, / távoli erdőkben s idegen legelőkön alusznak.”

A költeményt át- meg átszövik a boldogabb múltat kereső kérdések. E boldogabb múlt idézésére — Radnóti Miklósné figyelmeztetett erre — a nevezetes (és a francia szakot végzett költő számára természetesen ismert) XI. századi francia verses nyelvemlék, a *Szent Elek élete* bevezető sorainak érzésvilága is rávetül. Amelynek tanúsága szerint a hajdani időkben (a bibliai pátriárkák korában) a világ még jó volt, igazság, szeretet, hívség uralkodott, s mindez immáron szertefoszlott...⁴¹ Az *À la recherche...*-t átszöví, boldogabb múltat idéző kérdések egymásutánja pedig esszenciáját adja az egykori boldog, műves élet utáni, örökre csillapíthatatlan vágyakozásnak.

*Költőkkel s fiatal feleségekkel koszorúzott
tündöklő asztal, hova csúszol a múltak iszapján?
Hol van az éj, amikor még vígan szürkebarátot
ittak a fúrge barátok a szépszemű karcsú pohárból?
Hol van az éj, az a kocsmá, a hársak alatt az az asztal?
És akik élnek még, hol vannak a harcra tiportak?
Hol van az éj?*

JEGYZETEK

1. Radnóti: *Kafka Margit művészi fejlődése*. Szeged, 1934. Utalásaink rá: Radnóti: *Próza*, Bp. 1971.
2. Radnóti: *Kafka Margit. 1918—1938*. *Próza*: 375—377.
3. Radnóti: *A könyv és az ember*. *Próza*: 119. Radnóti Miklósné szíves közléséből és egyéb emlékezősekből is úgy tudjuk, hogy a költő — túl az egyetemi évek során olvasott francia szemelvényeken — csak a mű első két — Gyergyai Albert fordította — kötetét olvasta. Egy kötete (valószínűleg az első) megvolt könyvtárában franciául is.
4. Proust ugyan tagadta a Bergson-hatást, az mégis egyértelműen nyomott hagyott művészetében. — A tartalmeléletről l. Babits: *Bergson filozófiája*. Nyugat, 1910. II. 945—961. valamint uó: *Esszék*, tanulmányok, Bp. 1978. I. 136—156. Vö. még: Réz Pál: Proust, Bp. 1961. 120—138.
5. Gyergyai Albert: Marcel Proust. *Bevezetés*. *Az eltűnt idő nyomában* című általa fordított regényhez. I. Bp. 1937. 15.
6. Radnóti: *Bálint György: Az idő rabságában*. *Próza*, 465.
7. E helycseréről: Tolnai Gábor: *Néhány szó az „Ikrek hava” olvasóihoz*. Tolnai: *Örökség és örökösök*, Bp. 1974. 211.
8. *Radnóti Miklós naplójából*. *Kritika*, 1982. 8. 37. 1941. január 6-i naplóbejegyzése. E megjegyzése után közvetlenül emlékezik meg Bergson haláláról, akit, ha nem is hallgathatott, mégis ifjúsága meseteréi közé sorolja.
9. Vas István: *Radnóti Miklós kisregénye*. Nyugat, 1940. 6. 300—301.
10. Proust: *Az eltűnt idő nyomában*, I. Ford. Gyergyai Albert. Bp. 1937. 83—84.
11. Radnóti: *Ikrek hava*, *Próza*, 7—8. A kiemelések tőlünk valók.

12. Radnóti: i. m. 8.
13. Radnóti: i. m. 24.
14. Radnóti: i. m. 31.
15. Radnóti: i. m. 38—39.
16. Radnóti: i. m. 46.
17. *Lapok Radnóti Miklós naplójából József Attiláról.* Csillag, 1954. 10. 1901. Gyula = Ortutay Gyula, Gábor = Tolnai Gábor. A szövegben szereplő írás, az „apa halála”, az *Ikrek hava* nevezetes részlete.
18. Radnóti: *Próza*, 97—101.
19. Sötér István: *Külföldieknek Radnóti Miklósról.* Sötér: *Tisztuló tükrök.* Bp. 1966. 217.
20. Egri Péter: *Álom, látomás, valóság.* Bp. 1969. 169.
21. Kaffka Margit: *Színek és évek.* Bp. 1961. 24—25.
22. Radnóti: Kaffka Margit művészi fejlődése, i. m. *Próza*, 145—146.
23. Jól látja ezt az átfordulást Kurcz Ágnes, *A szóhangulat Radnóti Miklós költészetében* című szép tanulmányában. Irodalomtörténeti Közlemények, 1960. 4. 570.
24. A prousti introverzióról: Szerb Antal: *A világirodalom története*, Bp. 1962. 924.
25. A kiemelések tőlünk valók.
26. Dolgozatom csaknem minden lényeges elemét tartalmazó első változata kéziratban már megvolt (1975 óta disszertációm részeként olvasható az ELTE Egyetemi Könyvtárában), mikor Bárdos Judit közreadta *A la recherche...*-verselemzését. (Irodalomtörténet, 1978. I. 165—182.) Írása korábbi változatának egyetemi vitáján tanulmányom fő szempontjait — különös tekintettel a vers múltjaira — ismertettem. Így elemzésének — írással helyenként párhuzamos — észrevételeit nem használhattam fel.
27. *A Magyar irodalmi lexikon* példája a „hexameter” szócikkben. Bp. 1963. I. 462.
28. Bori Imre: *Radnóti Miklós költészete.* Újvidék. 1965. 48.
29. Bori, i. m. 126—127.
30. A Délszigetről Bori, i. m. 103—104. A *Köszöntőről* uő. i. m. 161—162. és 46. jegyzete.
31. Vallomása műfordításairól *Orfeusz nyomában* című műfordítás-kötetében. Pharos, Bp. 1943. Újabbban: *Próza*, a hivatkozott rész: 392.
32. A kiemelés Radnótié. — Schöpflin Gyula: *Közélet és magánélet (Az irodalom peremén IV.)* című visszaemlékezésében, (Irodalomtörténet, 1978. 4. 1013—1014.) írja, hogy Párizsban, 1937 nyarán az ő jelenlétében olvasott és fordított Radnótinak García Lorca-verseket Brachfeld Olivér. A *Cigány románcokból* spanyolul, és magyar fordításából is felolvasott neki. Az *Antoñito el Camborio halálának* egy sora, „Ay, Federico García” Brachfeld fordításában, „Hej, Federico García”-nak hangzott. Innen származtatja Schöpflin a *Federico García Lorca* zárósrát. A magunk részéről feltételezzük, hogy a mű Brachfeld által ekként magyarított sora: „Véres tajtékok háromszor hányt” — noha itt személyre vonatkozik —, átsugárzott az ekkor, Párizsban írt *Hispania, Hispaniára*: „Csupán véres folyóid futnak / tajtékosan, Hispania!” S így talán García Lorca verséből táplálkozott a *Tajtékos ég* idevágó, s az *A la recherche...*-ig sugárzó, idézett motívuma. Schöpflin másik állításának, hogy Brachfeld a *Torreádorsiratót* is felolvasta (és — tegyük hozzá — nyilván fordította, vagy legalábbis értelmezhetette) nekik, a továbbiakban kap külön jelentőséget. — Lorca sorsának magára vonatkoztatásáról először Tolnai Gábor: „Hej, Federico García”. Tolnai: *Vázlatok és tanulmányok*, Bp. 1955. 132—134. Uő.: (140—141) az idézett Lorca-vers hatásáról.
33. A „Mindvégig” költői magatartásáról *Radnóti Miklós Gyökér című verséről* írott értekezésemben szoltam bővebben. (Irodalomtörténeti Közlemények, 1970. 5—6. 721—733.) Arany *Mindvégigét* Radnóti elemezni kívánta. L. Kritika, 1982. 8. 35.
34. Heine mondotta, hogy ahol könyveket égetnek, ott emberek égetnek. És náci-Németországban ekkorra már régen meggyulladtak — többek között Heine műveiből is — a „nemzetiszocialista civilizáció” könyvmáglyái. A máglyáról még: *A meredek út egy példányára* című versében. Heinének a német irodalomból történt „kiüzetéséről” Radnóti egyébként bökkverset írt naplójába. L. Kritika, 1982. 8. 30.
35. *Jegyzet József Attila hátrahagyott verseihez.* József Attila hátrahagyott versei. Cserépfalvi, Bp. 1941. Radnóti: *Próza*, 385.
36. Sötér István: *Külföldieknek Radnóti Miklósról*, i. m. 219.
37. Réz Pál mondja így Proust-tanulmányában, id. Egri, i. m. 121.
38. Egri, i. m. 130.
39. Bori, i. m. 84.
40. García Lorca: *Torreádorsirató.* András László fordítása. A kiemelések García Lorcáé. A *Federico García Lorca* Tolnai szerint (i. m. 134.) 1937 őszén Budapesten írta. Lorcával kapcsolatos további kísérleteiről i. m. 141—143.
41. Radnóti Miklósné szíves szóbeli közlése alapján. Az ófrancia szöveg fordításában Lukácsy Sándor volt segítségemre. Szent Elek életéről Sík Sándort írt misztériumot. Sík: *Alexius*, Bp. 1918.